

ZEMĚ POLITICKÉHO ISLÁMU

Populační exploze: Blízký východ a bezprizorní mládež

Demografická revoluce, růst sociálního napětí a politická destabilizace

V průběhu 20. století nastal v arabských zemích osminásobný nárůst populace. Blízký východ se zdá co do tempa a razance populační exploze skutečným unikátem. Také politické důsledky musejí být nutně citelnější, více destabilizující a problematičtější než v ostatních regionech světa. Kromě tlaku na tenčící se přírodní zdroje (voda, půda, otop), došlo k zaostávání v ekonomické, sociální i politické oblasti (stále více neuspokojená poptávka mladých lidí na trhu práce, masivní a nevládnutý exodus z venkova do měst, rostoucí touha po emigraci do zahraničí). Průběh demografické revoluce je mnohem rychlejší a vedl k vyššímu nárůstu počtu obyvatel v kratším čase (během padesáti let se počet obyvatel zpětinasobil) než kdysi v Evropě. Demografická revoluce není doprovázena revolucí zemědělskou, produktivitou, průmyslovou ani technologickou, navíc na rozdíl od Evropy v 18. a 19. století nejde krýt spotřebu zvýšeným dovozem surovin a potravin a emigrací přebytečného obyvatelstva.

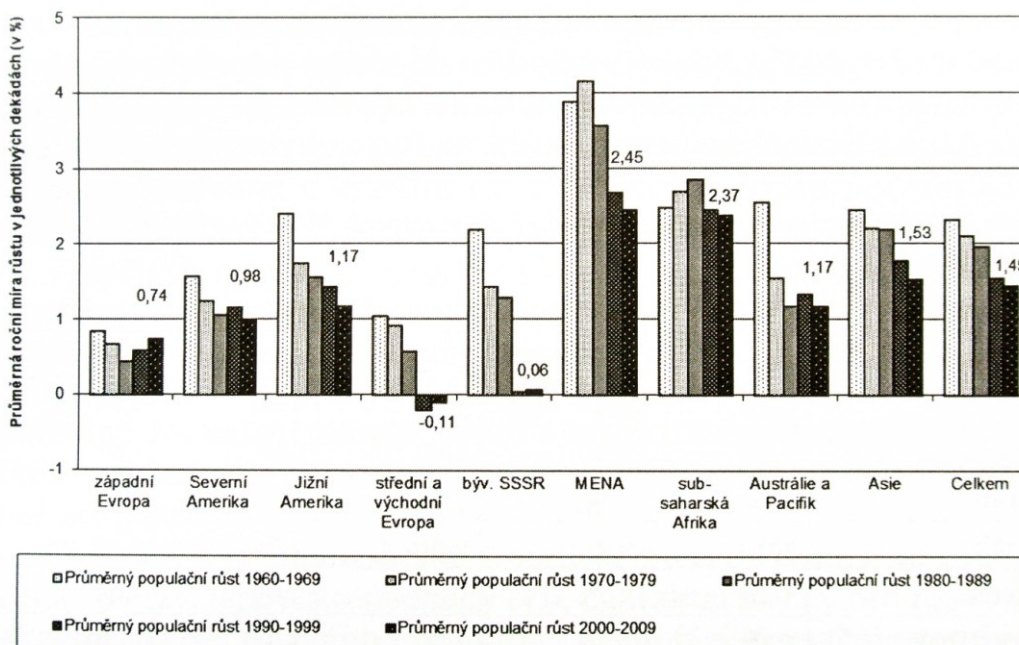
To vše navozuje, že politické důsledky blízkovýchodní demografické revoluce by mohly být daleko dramatičtější než v minulosti v případě evropského populačního vývoje. Rychlé zvýšení populační početnosti, doprovázené rostoucím podílem mladých lidí (přesněji mužů) totiž má destabilizující vnitropolitické a mezinárodněpolitické důsledky. Jsou to vzestup popularity radikálních ideologií a hnutí, častější výskyt občanských válek či revolucí a také vnější expanze. (Jediný region světa, který dnes snad může předčít Blízký východ co do tempa populačního růstu a míry porodnosti je subsaharská Afrika.)

Co způsobilo že se na Blízkém východě udržela porodnost tak dlouho a na tak vysoké úrovni? Ve všech ekonomicky zaostalých zemích bez fungujícího státního sociálního zajištění dětí – hlavně synové – fungují jako penzijní fond. A také jako pojišťovna pro období nemoci, úrazu, ztráty práce... Kromě toho zde hrají roli kulturní hodnoty, které islám propaguje: důraz na rodinu, sňatky v časném věku, roli ženy primárně v domácnosti, prestiž muže odvíjející se od počtu dětí a spořádanosti a neposkvrněnosti ženy. A protože islám zakazuje zabíjet novorozená děvčata, žena rodí dokud nejsou v rodině alespoň tři chlapi.

Kromě Íránu (od 70. let po dnešek pokles z 6,5 dítěte na 2,1, vládcí se zalekli ekonomických a politických důsledků nekontrolovatelné demografické exploze) provádí politiku kontroly porodnosti ještě výrazně Turecko, Maroko a Tunisko (zákonná nejnižší hranice uzavření sňatku, dostupnost antikoncepce, vzdělávání žen, šíření osvěty). Naopak státy Arabského poloostrova jsou pronatalitní, aby se zbavily závislosti na zahraničních dělnících. V Palestině je to zároveň protiizraelská taktika (porodnost je chápána jako dlouhodobě efektivní „demografická zbraň“).

Zastoupení blízkovýchodní mládeže v celkové populaci je téměř dvojnásobné oproti zemím západní Evropy. Jde ovšem o vnitřní věkovou skladbu oněch mladých lidí. Progresivní typ věkové pyramidy je typický pro všechny tradiční společnosti, ale díky vysoké úmrtnosti dětí do věku 5 let se počet mládeže v těchto společnostech výrazně zredukoval. Dnes je díky moderní medicíně dětská úmrtnost minimální a problematického věku 15-25 let se dožívá mnohem větší počet lidí. Jde tedy o počty jednotlivých věkových kohort.

Průměrný populační růst 1960-2010

Krise identity a příklon k islamismu

Nízký věk mladých lidí bez rodiny a stálého zaměstnání vede k tomu že jsou ve svém rebelantství, idealismu, kritičnosti a touze po dobrodružství ochotni podstoupit daleko vyšší riziko než dospělí. Postupně, poté co se všechny sekulární doktríny zdiskreditovaly, do módy se jako protestní ideologie mladých dostal islamismus.

Dnešní rostoucí zastoupení mládeže v regionu není jen důsledkem demografických trendů ale i hlubokých změn sociálních: prodlužování doby studia, vynucený odklad sňatku z ekonomických důvodů (náklady na svatbu a věno), ale také z důvodů vyšších nároků na potenciálního partnera, kterého ke všemu vybírají rodiče. O jednu generaci zpět se sňatky uzavíraly ve věku 15-20 let, dnes je to často až po třicítce.

Tradiční muslimské společnosti přitom „mládež“ jako sociální kategorii dlouho vůbec neznaly. Po uplynutí dětství byla tendence problematickou mládež co nejrychleji seždat a neutralizovat potíží naložením zodpovědností hodné dospělých. Generační konflikt někdy znamená, že se islámská religiozita používá jako mocná zbraň ve střetu s rodičovskou autoritou. Např. v případě dospívajících dívek může často důrazné lpění na sňatku znamenat především snahu po sebevyjádření, odlišení a výraz pubertálního protestu proti matkám či učitelkám, které šátek již zhusta vůbec nenosí. Je otázkou, zda se takový příklon k důslednému islámu stane trvalým a bude se prohlubovat nebo půjde jen o drobnou epizodku na poněkud bouřlivé cestě k dospělosti.

Psychologické faktory spjaté s krizí dospívání a s krizí identity jsou důvodem proč se islamistům daří úspěšně rekrutovat především dezorientovanou mládež. Krize identity je spjata s pocitem odcizení od okolní většinové společnosti, která se kritickému pohledu mladého člověka jeví jako zkažená a její vůdci jako zkorumpovaní. Dále je spjata s intenzivním pocitem osamocení, průměrnosti, méněcennosti a ztráty životní orientace. Ale rovněž také s idealismem a oddaností nově objeveným ideálům, snahou o nápravu společnosti, zásadovostí, černobílým viděním a neochotou ke kompromisům. V tomto vnitřním rozpolezení jsou pak dospívající lidé všude na světě náchylnější k upnutí se k doktrínám se srozumitelnějším výkladem všech stránek života a světa.

Odcizení, dezorientace a vykořenění se týká ještě více mladých evropských muslimů. Zmítají se mezi vírou a materiálními aspiracemi, starými a novými vzory, tradicí a modernitou. Trpí intenzivním generačním konfliktem s rodiči a autoritami, přičemž jsou mučeni

neúspěšnou snahou stát se plnohodnotnou součástí většinové společnosti. Islám jim pomáhá nalézt pozitivní identitu a zorientovat se v domněle či skutečně nepřátelské a nesrozumitelné většinové společnosti.

Konverze mladých praktikujících muslimů k politickému islámu je tak jen postupným uvědoměním si sociálního rozměru islámu a důsledným domýšlením jeho politicky relevantních implikací. Jde ale na rozdíl od rodičů o islám reflektovaný, který se musí studovat, promýšlet a vyžaduje osobní angažmá a nasazení každého z věřících. Impulz k takovému netradičnímu čtení islámského náboženství pochází ze způsobu čtení současného stavu společnosti a jejich stále viditelnějších problémů.

Volný čas arabské ulice: požehnání nebo prokletí?

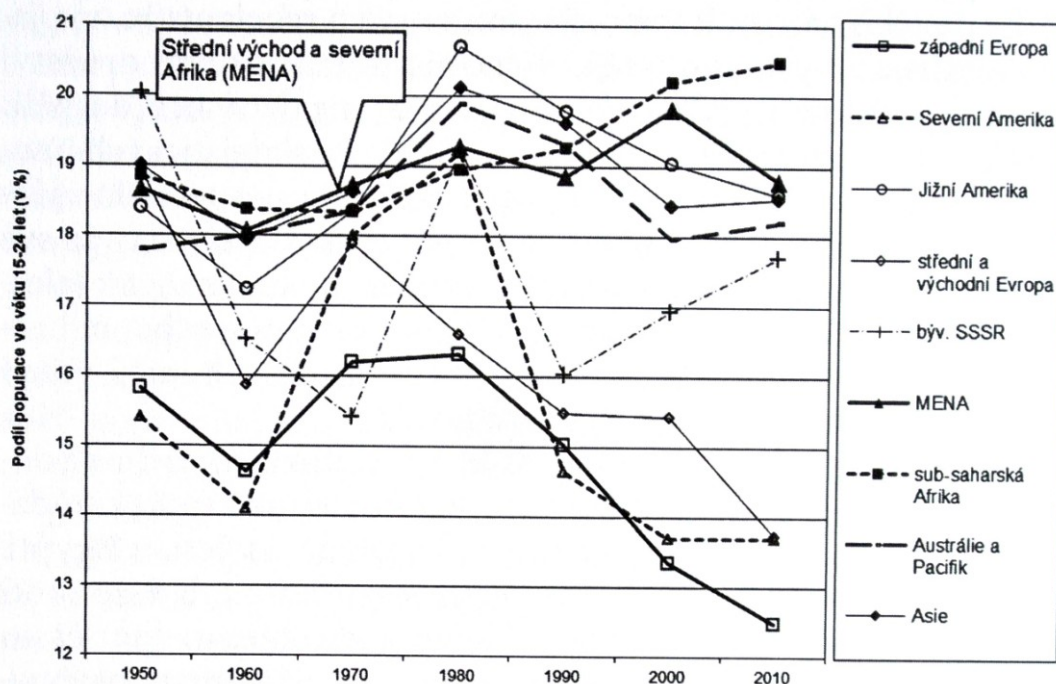
Spolu s dospíváním Blízký východ nově objevuje také volný čas této věkové skupiny. Určitým potenciálním a diskutovaným nebezpečím západních postindustriálních společností je ostatně i dnes. Vždy totiž záleží na tom, zda jde o volný čas vynucený, ponižující a frustrující (vynucený dlouhodobou nezaměstnaností) nebo naopak o čas chápaný jako vytoužená a zasloužená sféra regenerace, zábavy a odpočinku. Podobně velmi silně závisí jakým způsobem je naplněn - konzum, sport, patologie či bohulibé občanské angažmá nebo naopak politické opoziční a antisystémové aktivity.

Pro mládež z dobře situovaných blízkovýchodních rodin přináší dospívání mnoho nových příležitostí, avšak pro potomky z chudších poměrů znamená spíše zdroj frustrací a bezradnosti. Velmi nemilá je přítom situace, kdy je extrémní chudoba jedněch bezprostředně konfrontována s novým ostentativně předváděným bohatstvím druhých: to co je předmětem touhy a obdivu je zároveň cílem kritiky a odmítání, nemůže-li toho být dosaženo.

Vysoký podíl mládeže v populaci a snaha o neutralizaci vzniklého politického potenciálu vede režimy, aby zakládaly specializovaná ministerstva mládeže a sportu. Ty mají mládež apoliticky zaměstnat přepestrou nabídkou volnočasových programů a neškodně tak uzemnit jejich energii. Podobnou funkci v některých zemích tak

mohou plnit legalizace do nedávné doby zakazovaných nevládních neziskových organizací. Jejich jediný problém je však to, že v tomto směru těžkopádné a neefektivní státy zaspaly za daleko aktivnějšími a flexibilnějšími islamisty a nástup masového rozvoje volného času nedokázaly zavčasu podchytit. Islamisté nenabízejí pouze letní tábory, ale i smysluplné vyplnění volného času v běžné pracovní dny po školním vyučování (např. Školy koránu, doučování, zájmové kroužky, sportování). Stát často této nabídce nedokáže konkurovat. Těžce nese ztrátu kontroly nad interpretací náboženství a v obavách se pak uchyluje k represím, zatýkání a pomlouvačným kampaním ve státem kontrolovaných médiích namířeným proti organizátorům i řadovým účastníkům.

Zastoupení mládeže v populaci 1950-2010

Ztracená generace a kolabující trh práce

Ačkoliv se vzdělávání svého času stalo skutečnou prioritou arabských zemí – rozpočty ministerstev školství ještě v 90. letech dostávaly běžně okolo 5,2% HDP (oproti průměru 3,9% v rozvojových zemích a 5,1% v zemích OECD) – mohutný rozvoj školství ani tak nestačí udržet krok s tempem, kterým každoročně přibývají noví žáci a studenti. Ve všech zemích sice byla zavedena povinná školní docházka, vznikl systém veřejného školství a došlo k závažnému mezigeneračnímu poklesu negramotnosti. Dnes jsou však třídy ve státních školách přeplněny k prasknutí a žalostně nízké platy učitelů od kantorské dráhy zaručeně odradí všechny schopné uchazeče. Mnohem větší rodiny proto stále častěji posílají své děti do daleko kvalitnějších škol soukromých. Ve výsledku pak dochází k posilování a prohlubování sociálních nerovností.

Jestliže v generaci rodičů představovalo absolvování střední školy záruku rychlého kariérního postupu, minimálně středostavovského statusu a relativního blahobytu, dnes to už rozhodně neplatí. Středoškoláci naopak často tvoří socio-ekonomicky vůbec nejzranitelnější skupinu na obrovsky přeplněném pracovním trhu.

Blízký východ trpí celosvětově největší nezaměstnaností, výrazně větší i ve srovnání se subsaharskou Afrikou. Jde o suverénně nejzávažnější politické téma regionu přispívající k politické nestabilitě a k nárůstu islámského radikalismu. Míra nezaměstnanosti se ve velkých městech běžně pohybuje na úrovni několika desítek procent, v některých čtvrtích pak i kolem 80%. I když zde nyní dochází k nejrychlejší tvorbě nových pracovních míst na světě, roste nabídka nových pozic daleko pomaleji než zvyšující se počty absolventů marně hledajících uplatnění.

Kromě demografie jsou navíc ve hře stál více i hluboké socio-kulturní změny – zrodila se zcela nová vrstva vzdělaných mladých žen. Ty se derou na pracovním trhu protože jednak nehodlají strávit život péčí o manžela a děti a jednak manžel není z důvodů hospodářské stagnace schopen udržet rodinu na stejné životní úrovni. Mladí lidé vesměs končí v neformální ekonomice, kde balancují na hraně illegality neregistrované a nezdaněné šedé ekonomiky vyznačující se výrazně podprůměrnými příjmy, nízkou kvalitací pracovních pozic, nulovou šancí na kariéru, absencí sociálního pojištění, vysokou fluktuací, sezónností a nejistotou pracovních příležitostí.

Zhoršující se situace výrazně přispěla k celoregionálnímu výbuchu souhrnně nazývanému arabské jaro.

Opoziční islamismus slibující zoufalé mládeži řešení a naději je v této konstelaci přitažlivý také proto, že má často tendenci vidět místo ženy v domácnosti a při výchově dětí, zatímco muž je chápán jako živitel. Kromě populačního růstu se stává hlavním důvodem přetlaku na pracovním trhu právě razantní nástup mladých, ambiciózních dobře vzdělaných žen, které zde konkurují mužům. Šátek a příslušný muslimský oděv přitom slouží daleko spíše jako prostředek umožňující svobodný pohyb a intenzivní angažmá v moderní společnosti, nikoliv jako středověký nástroj podřízení žen, kontroly jejich sexuality a zotročení.

Islamisté jsou dále přitažliví z toho důvodu, že islámská společenství organizovaná kolem mešit mladým vysokoškolákům často poskytují pracovní příležitosti v rámci svých charitativních organizací (lékaři, učitelé, islámské bankovníctví). Islamisté také regulují vztahy v rizikové šedé ekonomice – vymáhají spravedlivé plnění závazků z transakcí probíhajících mimo právní řád státu a sankcionují případné přestupníky. Bezúročně islámské bankovníctví také nabízí úvěry i drobným prodejcům a řemeslníkům.

Sňatková krize

Ale nejen že si oproti svým rodičům nastupující generace nepolepší, dokonce si i pohorší v případě aspirací veskrze tradičních a donedávna zcela běžně dosažitelných. Blízkovýchodní mládež nesouje totiž jen ekonomická stagnace, ale také krize na sňatkovém trhu. Na Blízkém východě bez práce není rodina, děti, společenský status a sex. Od rodiny a dětí se v regionu jednoznačně odvíjí společenské postavení a prestiž jedince, svatba je chápána jako jasný a nutný předěl mezi dětstvím a dospělostí. Blízký východ v důsledku růstu doby vzdělávání, demografických změn a neradostných poměrů na trhu práce poprvé objevuje dospívání. Dříve bylo vyhrazeno maximálně vyšším vrstvám, dnes se „demokratizovalo“ a jde o masový jev pronikající do nižších vrstev a do venkovských oblastí. Masa mládeže nacházející se v pasti kdesi mezi dětstvím a dospělostí závrtně narůstá.

Dospívání představuje citlivé období zejména v konzervativních společnostech (viz. radikální náboženská hnutí buddhistická, hinduistická a sikhská) s vysokou hodnotou rodiny s jasně definovaným sociálním statutem dětí i dospělých, avšak s nejasným společenským postavením mládeže. Odkládání sňatků v západní společnosti je spíše věcí osobní volby, přičemž nejde o zásadní společenské stigma, spíše o novou sociální normu. Naopak od vlastní rodiny se v konzervativních společnostech jednoznačně odvíjí sociální statut dospělého jedince, svatba je chápána jako klíčový přechodový rituál z dětství do dospělosti.

Sňatková krize není způsobena pouze prodlužováním doby studia se snahou dosáhnout co nejvyššího vzdělání, hledáním vytoužené pracovní pozice a budováním kariéry, dalším problémem je tradiční velmi nákladná svatba a cenný svatební dar (ten jí má teoreticky doživotně zajistit pro případ rozvodu). K ekonomické frustraci a nenaplněným konzumním, kariérním a rodinným očekáváním tak ve společnosti striktně zapovídající předmanželské styky přistupují také frustrace sexuální. Především militantní náboženská hnutí v takto vyhrančené situaci vítají svobodné a bezprizorní mládence s otevřenou náručí. Namísto seberealizace v profesním, rodinném, partnerském či volnočasovém životě jim mohou nabídnout pocit moci. Militanti totiž záhy zjistí, že pácháním násilí získávají vliv na společenské události, mnohdy až překvapivý. Stávají se z nich aktéři významem srovnatelní s úhlavními soupeři: úřady, policií a armádou. V podobném smyslu teroristy povzbuzuje mediální zájem týkající se jejich činů. Daleko důležitější než výsledek aktu násilí je samotná účast na akcích, čímž domněle pokračují ve stopách slavných osobností a mučedníků. Dává jim to možnost být konečně v něčem výjimečný, důležitý, vykročit z průměru, podniknout něco významného, být součástí něčeho smysluplného. Přitom v rámci společenství bojovníků získávají mladí lidé tolik hledaný pocit sounáležitosti, úspěchu a uznání. V sociální a emoční rovině jde až o jakýsi ekvivalent rodiny či manželského vztahu.

Za oběť sňatkové krize byli dlouho považováni pouze mladí muži. Mladé svobodné ženy bez vlastních dětí a rodiny jsou přitom ve skutečnosti společensky stigmatizovány ještě daleko více než bezprizorní mladíci. Jedinou myslitelnou společenskou normou a uznávanou sociální rolí je v jejich případě svatba, rodina a výchova dětí. Předmanželský sexuální život je ještě nepřijatelnější než v případě jejich mužských protějšků. Jde o mladé sebevědomé a velmi dobře vzdělané ženy, které usilují nejen o kariéru, ale také velmi intenzivně touží po muži svých snů, se kterým si přejí založit rodinu a vychovávat děti. Zároveň však stále více trvají i na tom, že by je měla společnost respektovat, uznávat a akceptovat i pokud nakonec zůstanou svobodné.

Islamisté přitom těží z dramatické situace na sňatkovém trhu stejně významně jako z výbušné situace na trhu práce. Islamisté v rámci své občanské společnosti a charitativních aktivit mladým novomanželům do začátku poskytují bezúročně půjčky nebo organizují hromadné svatby čím se uspoří značné částky. V některých případech dokonce hnutí přímo slouží jako jakási seznamka zprostředkovávající životní partnery svým členům.

Generační odcizení mocenské elity

Zatímco je 70% Saúdských Arabů mladších 30 let a mediánový věk populace činí pouhých 19 let, průměrný věk saúdkoarabských ministrů je 65 let. Vlády v regionu se tedy mladým lidem neodcizují jen proto, že nevezely z demokratických voleb a neumí řešit jejich problémy, dělí je i propast rozdílné generační zkušenosti. Rodiče a prarodiče mají sklon autoritářům fandit, mají s nimi stejnou generační zkušenost, pamatují na slavnější začátky jejich éry, případně dokonce na to jak se vyznamenali v hrdinném boji za nezávislost.

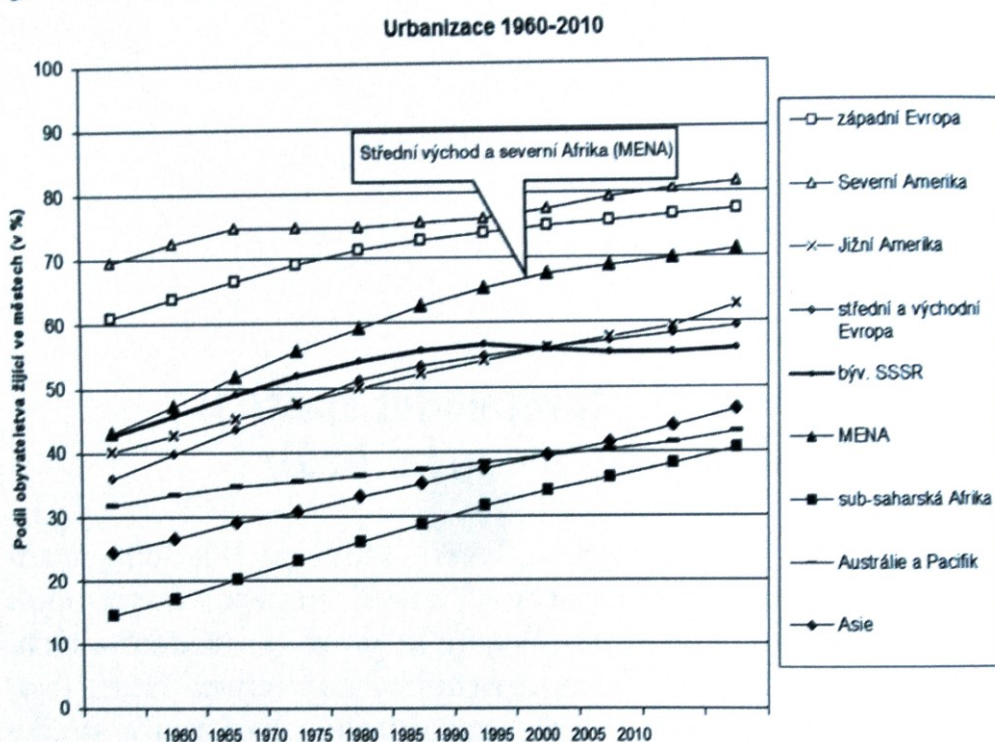
Islamisté jsou na rozdíl od stárnoucích diktátorů mladým lidem generačně bližší a projevují zájem o trable mladých lidí. Blízkovýchodní politický konflikt tak lze popsat také jako generační střet mladých, dobře vzdělaných kohort vyloučených od moci i ekonomických příležitostí a bídě vzdělaných generací starších disponujících však solidními pozicemi a ekonomickými zdroji.

Blízký východ ve víru urbanizace

Překotná urbanizace

Dnešní Blízký východ není doménou divokých beduinů ani usedlých zemědělců, naopak je regionem, který v uplynulých dekádách zažil explozi měst způsobenou (a) **masovým exodem z venkovských a periferních oblastí do měst** a (b) **dlouhodobě vysokou porodností již urbanizovaného obyvatelstva**. Závrtné tempo změny je přitom to co

Graf 6 Vývoj průměrné míry urbanizace v makroregionech v období 1960-2010 (v % populace)

je na zdejší urbanizaci klíčové a do značné míry i specifické. Rychlá urbanizace vypukla až po druhé světové válce a dosahovala spolu se subsaharskou Afrikou suverénně nejvyššího tempa na světě. Zatímco se Západ k převaze městské populace propracovával postupně, v rámci několika staletí – a evropskou urbanizaci i tak provázela řada sociálních a politických otřesů – rozvojovým zemím obecně, a Blízkému východu zvláště, k této přeměně stačilo několik málo desetiletí, často pouhá jedna generace. Aby toho nebylo málo region má ještě jeden problém. Nadproporční masa obyvatel se koncentruje v jedné či dvou největších metropolích. Jestliže růst měst v historickém vývoji Evropy způsobovala zejména migrace obyvatelstva z venkova, v případě Blízkého východu (rozvojových zemí obecně) jde o kombinaci překotné migrace z venkova doprovázené vysokými populačními přírůstky městské populace. Zprvu nedochází k tak rychlému snižování porodnosti u měšťáků, jako tomu bylo v případě demografické tranzice Evropy. Přebytky venkované z evropské populační exploze ve větším měřítku také migrovali na jiné kontinenty, nebo se množství nadbytečných mladých mužů vzešlých z populační exploze nechávalo hromadně najímat do koloniálních armád. Narůstající masy vesničanů na Blízkém východě mohou migrovat pouze do měst. Venkovští zemědělci a kočovníci se začali usazovat ve velkoměstech, přitahováni jejich bohatstvím (specificky na Blízkém východě díky ropě). Expandující městská ekonomika bývalým vesničanům začala kromě těžebního průmyslu nabízet pracovní místa především ve stavebnictví a službách. Často také vznikly megalomanské průmyslové provozy vyžadující jednorázový přísun pracovní síly. Svou roli při koncentrování obyvatel do měst bohužel i sehrály krvavé ozbrojené konflikty, které venkovany přiměly k hledání úkrytu a pomoci. Dlouhodobě vesničany do měst žene plošný nárůst vzdělanosti mladých generací. Spolu s vyšším vzděláním rostou aspirace mládeže stát se příslušníkem uznávané střední třídy.

Dramatické sociální dopady a nejnovější trendy

Zběsilé tempo urbanizace tak v regionu dlouhodobě výrazně převyšuje mizivé tempo industrializace a dynamiku tvorby nových pracovních míst. Ze všech regionů rozvojového světa dnes čelí Blízký východ největšímu návalu mladých absolventů na trh práce a to zejména ve velkých městech. Zatímco se v příštích 20 letech urbanizované populace většiny arabských zemí opět zdvojnásobí, HDP převážně části zemí stagnuje či klesá.

Tempu venkovského exodu nestačí ani tempo výstavby nových bytů ve městech. Je zapotřebí upozornit, že v rozvojových zemích celého světa žije ve slumech v průměru 75% městské populace. Blízký východ tak v mezinárodním srovnání nevychází úplně špatně – v průměru zde ve slumu žije 36% obyvatel. Další problémy představuje neovládnutá doprava – znečištění a hluchost.

V takto vyhocené socio-ekonomické situaci zpravidla dříve či později dochází k šíření nejrůznějších společenských patologických jevů. Nicméně kriminalita mládeže je sice v některých zemích Blízkého východu patrně na vzestupu avšak je stále nízká ve srovnání s ostatními regiony rozvojového světa. V chudinských slumech Blízkého východu je relativně bezpečno a velmi čisto, takže náhodný kolemjdoucí kolikrát ani nepozná že prochází čtvrtí, která je ve statistice vedená jako slum. Jednou z mála komparativních výhod urbanizace blízkovýchodního regionu je islám, který v tomto směru funguje jako stabilizátor. Zajišťuje řád, soudržnost, sociální kontrolu i minimum patologie v čerstvě urbanizovaných chudinských čtvrtích. Tradiční islámskou hodnotou je mimořádně soudržná rodina žijící celoročně pohromadě a velmi přísná regulace sexuálních vztahů. Interakce takového kulturního vzorce s modernizačními procesy spjatými s urbanizací vede k naprosto odlišným výsledkům než v případě rychlé urbanizace a tradičních hodnotových vzorců v rozvojových regionech zbytku světa.

Nejrůznější neovládnuté či nezamýšlené důsledky urbanizace představují jednu z klíčových příčin vzestupu popularity islamistů. Islamisté jsou navíc nejsilnější v těch blízkovýchodních velkoměstech, která jsou intenzivně zapojena do globálního systému. Jde o moderní městské hnutí čerpající sílu z významné změny politického diskurzu oslovující všechny sociální vrstvy. Páteř hnutí tvoří moderní a vysoce urbanizované skupiny: zejména masa městské chudiny, zbožné střední vrstvy a inteligence se vzděláním západního typu (především inženýři, lékaři, právníci a přírodovědci spíše než humanitně vzdělaní lidé). Nikoliv tedy vesničané, duchovní či příslušníci venkovských súfijských bratrstev.

Neovládnutá urbanizace

Jak již bylo naznačeno, korupcí prolezlé a autoritářsky vedené státy Blízkého východu masivní exodus z venkova do měst a jeho důsledky dosud plně neovládly. Sociální funkce, dopravní a bytová infrastruktura, městské plánování států regionu kolabovaly právě pod náporom obrovské migrace do měst. Právě neovládnutá urbanizace provázená explozí slumů, chronickou bytovou krizí, vysokou městskou nezaměstnaností, rozbujelou šedou ekonomikou, přeplněnými školními třídami, kupíci se horami odpadků a viditelnými nerovnostmi přispívá k nezadržitelné ideologické a politické kompromitaci blízkovýchodních režimů všech ideologických typů. Dochází ke krizi politické legitimacy. A zároveň k silicím volání po důvěryhodné politické alternativě.

Původně ambiciózní územní plánování se mnohdy smršlo na opatření mající represivním režimům zajistit snadnější dohled nad podrobenou populací a jednodušší likvidaci nepohodlné opozice. Ve jménu sanace starých čtvrtí a bazarů, kde se mohli skrývat disidenti se po jejich demolici budovaly rovné bulváry a velká náměstí. Takovýto veřejný prostor lze daleko lépe dozorovat a potlačovat zde případné vzpoury. K podobné urbanistické taktice se ostatně uchýlovaly také absolutistické monarchie v raně se modernizující Evropě, čelící revoluční smrti (viz. nový plánovaný bulvár v „Brněnském bronxu“).

Krise legitimacy současných elit ještě samozřejmě sama o sobě nemusí nutně vyústit ve vzestup popularity zrovna politického islamu. Ústí však v obecnější hledání ideologické a politické alternativy. Jestliže se za této situace elity obávaly, že v kontextu studené války a hluboké krize legitimacy své moci povede hledání alternativy v příklon širokých mas k marxismu a socialismu, uměle podporovaly různá islámská hnutí. Ty chápaly jako neškodnou protiváhu a konzervativní apolitickou sílu schopnou neutralizovat domněle nastupující levicové revoluční ideologie. Dlouhodobým nezamýšleným důsledkem této strategie byla skutečnost, že se sice komunistické revoluce nekonaly, ale islamistická hnutí se stala hlavním politickým kritikem a ideologickým vyzývatelem.

Příčina politických a sociálních potíží je stále více spatřována v odklonu lidí od Boha a opouštění přísné náboženské praxe.

Univerzální recept slibující sjednat nápravu všech problémů představuje stále více atraktivní vize organizace společnosti po vzoru zidealizované zbožné a ctnostné obce proroka Mohameda a prvních čtyř chalífů. Islám koneckonců není náboženstvím pouště ani nekultivovaným venkovánů, ale svého času se zrodilo právě v městském prostředí obchodnických vrstev. Do celonárodní politiky islamisté často vstupují právě přes komunální volby a díky efektivnímu řešení konkrétních lokálních problémů.

Sociální otázka současného třetího světa je přitom co do rozsahu bídy podle některých analytiků srovnatelná s evropským proletariátem 19. století. Na Blízkém východě však marxisté nebyli úspěšní, nepodařilo se jim proniknout mezi masy. Na jejich místo nastoupil revoluční politický islám, který si osvojil marxistickou pojmovou výstavu: „je-li perspektivou mladých lidí nezaměstnanost, má pro ně džihád větší přitažlivost než občanské svobody“. Interakce sociální vnímavosti islamu a hluboké polarizace blízkovýchodní společnosti vede ke „čtení“ této situace jako hluboce nemorální a nespravedlivé. Islamisté tak ve svých programech notoricky nabízejí spravedlivější přerozdělení bohatství mezi chudými a bohatými. Tyto revoluční koncepce jsou na Blízkém východě stále inspirující, nikde se jim však nepodařilo zformovat soudržnou revoluční koalici městské chudiny, středních vrstev a inteligence a chopit se tak revolučním způsobem moci.

Jedním z důvodů může být právě samotná povaha sociální struktury blízkovýchodních společností. Ta se dnes ve většině zemí nevyvíjí

nijk dramaticky směrem ke stále většímu zblácknutí nejchudších mas a stále větší polarizaci mezi chudými a bohatými - viz Giniho index.

Krise městské rodiny

Masová migrace do měst provázená bytovou krizí a nedostatkem slušně placené práce, prodlužující se doba studia vede k tomu že mladí lidé odkládají vstup do manželství a žijí nekonečně dlouho se svými stárnoucími rodiči v přeplněných domácnostech. To vytváří extrémní nároky na tradiční vzorce silné rodinné a příbuzenské solidarity. Ty však nejsou na takovou novou a chronicky vyhrančenou situaci dimenzovány a pod tíží kolabují stejně jako sociální systémy států. Následná viditelná krize a rozpad rodiny provázená zhroutěním tradiční rodinné solidarity či případnou delikvencí sociálně vyloučených neprovdaných synů a dcer vytváří další poptávku po službách islámské občanské společnosti. Islamisté dělají z krize rodiny stěžejní téma, vidí ji ne jako důsledek objektivních sociálních procesů, nýbrž jako důsledek všeobecné krize mravní. Na rodinu se islamisté pragmaticky zaměřují i z toho důvodu, že je pro ně v praxi v rodinné sféře daleko snazší aplikovat normy islámského práva než ve sféře ekonomické či politické.

Městské prostředí oproti vesnici daleko snáze ohrožuje tradičně chápanou rodinnou čest, která se v mnoha blízkovýchodních kulturách odvíjí od pověsti a nedotčenosti manželky a dcer. Tuto čistotu je v městském prostředí plném cizích lidí, nástrah a nejrůznějších svodů daleko obtížnější uchránit, což je tradiční úkol každého správného muže, syna či bratra. Odtud pochází obsese mnoha urbanizovaných mužů zaměřená na zahalování žen a na snahu udržet ženu v bezpečí mezi čtyřmi zdmi, což na venkově nikdy nebylo pravidlem.

Diagnostikovaná příčina rozvrácených městských poměrů je spatřována opět v odpadlictví – jak elit, tak také širokých mas od jediné správné verze islámu. Léčebná kúra a jediná možnost nápravy je pak nacházena ve více či méně vágně formulované vizi islámského státu, který se zasadí o prosazení přísného islámského práva a kromě výrazného angažmá v oblasti vzdělávání bude bedlivě dohlížet právě na veřejnou i soukromou morálku svých obyvatel, aby nesešli z té správné cesty. Součástí vzorce konverze k politickému islámu je postupné uvědomování a domýšlení do důsledků sociálního a politického rozměru islámu právě jako reakce na všudypřítomnou schizofrenii. Teprve v prostředí velkoměsta tak dochází k transformaci apolitického, konzervativního, ruralistického a nerefektovaného islámu periferie v aktivistický islamismus s výrazným sociálním a politickým nábojem.

Město jako dráždivo nespokojovaných tužeb

Stále nové potřeby a městským prostředím neustále stimulované aspirace jsou v ostrém rozporu s každodenně zakoušenou bídou a bezperspektivní realitou většiny urbanizovaných obyvatel. To ústí v politickou nestabilitu.

Moderní – spíše relativní městská chudoba představuje kvalitativně jiný fenomén než tradiční chudoba venkovská. Koncepte relativní chudoby zdůrazňuje permanentní subjektivní srovnávání a poměřování vlastní situace a životního standardu s určitou referenční skupinou. Tato referenční skupina – již zpravidla představují úspěšnější sociální vrstvy – spoluformuje jedincovy hodnoty a zejména očekávání a aspirace. To jak z permanentního srovnávání se s referenční skupinou jedinec dlouhodobě vychází ovlivňuje jeho spokojenost, identitu a sebeúctu.

Tato situace je typická pro současný urbanizovaný Blízký východ: pro čerstvě urbanizované městské masy se takovou referenční skupinou stávají o něco úspěšnější staré (bazar, řemesla) a zejména nové (lékaři, inženýři, úředníci) městské střední vrstvy. Migrace do měst představuje jeden z faktorů stimulace a masové sociální difúze všemožných potřeb, očekávání a aspirací. Vede k zrodu moderního nefatalistického vědomí, že daný sociální řád nemusí trvat věčně, ale lze jej aktivně změnit. To v kombinaci s tragickou

situací na trhu práce, nerovným dělením bohatství a všeobecnou nespokojeností z nenaplněných aspirací vytváří příhodnou situaci pro agitaci opozičních islamistů všech proudů.

Města a narůstající podíl obyvatel měst se stávají stál více referenční skupinou pro zbylé venkovské obyvatelstvo. Zidealizovaný obraz městského způsobu života a domnělého blahobytu proniká nezadržitelně na vesnici. Nové potřeby a zvýšené aspirace se tak rodí i zde. Odhodlají-li se však nespokojení zemědělci k přesídlení do města, vesměs si na Blízkém východě příliš nepolepší. Jelikož je tempo urbanizace daleko rychlejší než tempo růstu průmyslové výroby a městských služeb, jen velmi malá část najde solidní pracovní uplatnění.

Druhé a třetí pokolení migrantů: politizace zvyšujících se nároků

Zatímco první generace migrantů do měst si zachovává spíše apolitické a konzervativní postoje, druhá a třetí generace se již politicky uvědomuje, organizuje a často radikalizuje. První generace migrantů si do města přináší vysoce konzervativní a apolitické postoje. Je zaměstnána každodenními existenčními starostmi, že se může jen těžko nadchnout pro vzletlé ideály a abstraktní pojmy lepších zítřků. Také vzorce sociální organizace, končící často na hranicích vlastní široké rodiny či klanu, zamezují identifikaci s širšími sociálními útvary typu politické strany, třídy či národa.

Druhá a třetí generace už je socializovaná v městském prostředí a disponuje daleko vyššími životními, kariérami, vzdělanostními a konzumními aspiracemi. Nejsou-li pak tyto strmě rostoucí nároky masově uspokojovány, roste riziko politické mobilizace a radikalizace.

Tab. 15 Nerovnosti a distribuce příjmů v zemích MENA (podíl na celkovém příjmu, v %)

Země	Rok šetření	Gini index	Nejchudších 10 %	Nejchudších 20 %	Nejbohatších 20 %	Nejbohatších 10 %
Alžírsko	1995	35,3	2,8	6,9	42,4	26,9
Egypt	2005	32,1	3,9	9,0	41,5	27,6
Írán	2005	38,3	2,6	6,4	45,0	29,6
Izrael	2001	39,2	2,1	5,7	44,9	28,8
Jordánsko	2006	37,7	3,0	7,2	45,4	30,7
Maroko	2007	40,9	2,7	6,5	47,9	33,2
Katar	2007	41,1	1,3	3,9	52,0	35,9
Tunisko	2000	40,8	2,4	5,9	47,2	31,6
Turecko	2006	41,2	2,0	5,4	47,1	31,3
Jemen	2005	37,3	2,9	7,2	45,3	30,8
Česká rep.	1996	25,8	4,3	10,2	36,2	22,7
Francie	1995	32,7	2,8	7,2	40,2	25,1
Německo	2000	28,3	3,2	8,5	36,9	22,1
USA	2000	40,2	1,9	5,4	45,8	29,9
Brazílie	2007	55,0	1,1	3,0	58,7	43,0
Keňa	2006	47,7	1,8	4,7	53,0	37,8

Pozn.: Data za řadu zemí nejsou dostupná (monarchie Zálivu). Gini index nabývá hodnot o (absolutní rovnost) až 100 (absolutní nerovnost), čím je tedy větší, tím je distribuce příjmů mezi lidmi nerovnější.

Mezigenerační odcizení, pád autorit a náruč islamistů

Aby toho nebylo málo, proces urbanizace přispívá a posiluje mezigenerační odcizení a mezigenerační konflikt. Dochází k intenzivnímu vnitřnímu hodnotovému a kulturnímu konfliktu mezi tradičními normami, které se mladým snaží vstřípít z venkova vzeší rodiče a nároky norem nového městského prostředí. Lidový islám jejich rodičů jim připadá přinejmenším jako zastaralý a plný pověr a výmyslů. V horším případě jako kacířský, jako nepřijatelný oproti původní Prorokově zvěsti. Hladký mezigenerační přenos vědění a víry se tak poprvé v historii vážně problematizuje. Přílišné nadšení však nepocitují ani k agresivní a zprofanované sekulární kultuře a materiálním hodnotám velkoměsta.

Přešlapují mezi oběma světy a poohlížejí se po jiných zdrojích autority a vědění, ale také uznání. To co hledají nacházejí často u různých proudů islamistických hnutí. Například u jisté části středostavovských urbanizovaných mladých dívek, jejichž matky se oblékají po západním způsobu, lze opětovný příklon k šátku vysvětlovat jako projev generační vzpoury dospívajících teenagerů, kde si děti ve svém konfliktu s rodiči berou jako rukojmí nejrůznější islámské autority.

Prostorová koncentrace obyvatel

Masový exodus do měst vede ke zvýšené koncentraci lidí na relativně malém prostoru. Důsledkem je vždy snadnější a rychlejší šíření politických ideologií, snadnější organizace a mobilizace za účelem dosahování politických cílů. Dojde rovněž k vymanění migrantů z vlivu pevných kmenových společenstev, z dosahu nezpochybnitelných tradičních autorit a sociálních norem a propracovaných zvyků, jež jsou často v ostrém rozporu s učením islamistů.

Venkovská a městská chudoba má zpravidla jiné politické důsledky. Urbanizace přináší růst až příliš dobře viditelných sociálních nerovností v míře bohatství, v dostupnosti kvalitního vzdělání i v životních šancích. Zároveň klesá legitimita nerovností, oba procesy se vzájemně umocňují a přispívají k intenzivnímu sociálnímu a politickému konfliktu. Kopíruje-li tyto nerovnosti zároveň také regionální, kmenové, nábožensko-konfesijní či kulturní hranice, roste riziko destabilizace. Téma sociální spravedlnosti a společenských nerovností je pevnou součástí islámského náboženství (almužna, úroky, lichva...). Právě islám nabízí municí k jejich delegitimizaci a ke zpochybování jakýchkoliv pokusů jejich ospravedlnování.

Lidový venkovský islám si velmi dobře rozumí s předislámskými tradicemi a cizími náboženskými prvky, které ve svých lokálních variantách dokáže tolerovat a integrovat. S podobnou lehkostí produkuje nejrůznější místní kultury svatých mužů, tradice náboženských poutí k jejich hrobům, pověry o uzdravování nemocných a nejrůznější verze mysticismu provozovaného súfijskými řádů často na samé hraně polyteismu a hereze. Hromadná migrace do měst, tradičních center městského ortodoxního islámu, významně vychyluje poměr sil na stranu ortodoxního islámu. Zatímco vlivem urbanizace posledních desetiletí dochází k úpadku súfismu a tradičního lidového islámu, náboženská ortodoxie slaví úspěch v celém islámském světě.

Politický islám jako městské hnutí

Islámská hnutí a islámská občanská společnost dokáží v prostředí anonymních měst nahradit venkovské lokální komunity vyznačující se vřelými mezilidskými vztahy, pocitem bezpečí, pevného sociálního zakotvení, jasnou autoritou starších lidí a rodičů, rodinnou a sociální kontrolou, a velmi silnou etnickou i klanovou solidaritou. Přesně na takové sociální prostředí byli lidé zvyklí za svého života v soudržných rodových a kmenových společenstvech usedlých zemědělců či kočovných nomádů. Islamistické sítě a na ně napojené mešity tedy fungují jako náhražky tradičních venkovských primárních skupin. Islamistická hnutí tak zároveň resocializací jedinců ve svých řadách a svou propagandou dále aktivně přispívají k urychlení eroze a drobení tradičních struktur. Islamisté tak ztělesňují nejen důsledek, ale zároveň i jednu z příčin či hybných sil urychlující se dekulturnace muslimských mas v procesu modernizace, globalizace a urbanizace. Aktivně a bojovně vystupují především proti místním muslimským kulturám (právním školám, regionálním verzím islámu, svatým, lokálním autoritám). Západní kultura je spíše až jejich sekundárním nepřítelem. Dekulturnace je předpokladem nové úspěšné socializace vedoucí k přijetí nové verze islámu. Politický islám redukuje náboženské učení islámu zejména na sféru politiky a ekonomiky. Tato verze islámu se prosazuje, protože se lépe hodí pro podmínky městského života a dokáže vysvětlit příčiny současných životních obtíží i

nepřehledných sociálních deviací a politických nešvarů tolik viditelných v městském prostoru.

Velké světové náboženství s propracovanou doktrínou takového formátu jako je islám, dokáže dislokovaným masám nabídnout dostatečně srozumitelnou a důvěryhodnou mapu světa. Dokáže to stejně dobře jako sekulární doktríny, hnutí a politické strany, ke všemu však jako bonus navíc umí nabídnout spásu.

Blízký východ a lumpeninteligence

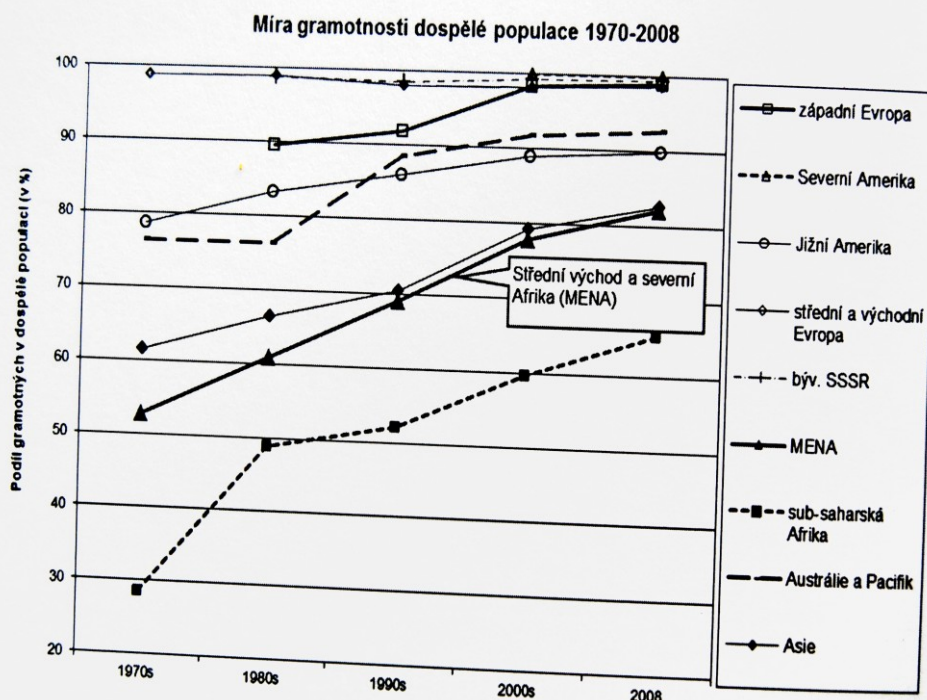
Situace ve vzdělávání

Region ve druhé polovině 20. stol. prošel rychlou modernizací vzdělávání. Všude se prosadily sekulární školy západního typu, došlo k expanzi základního, středního a vysokého školství.

Růst vzdělanosti však v regionu v kombinaci s dalšími okolnostmi představuje daleko spíše důležitý faktor transformace islámského náboženství a také jeden z kořenů obecného růstu politického aktivismu a radikalizace.

Dechberoucí pozitivní vývoj se odehrál zejména v oblasti boje s negramotností. Vzdělání bylo novými vládci po získání nezávislosti definováno jako základní lidské právo. Celková gramotnost mladých lidí na

Graf 8 Vývoj měr gramotnosti dospělé populace v makroregionech světa 1970-2008 (v %)

Pozn.: Vlastní výpočty průměrných měr gramotnosti za jednotlivé makroregiony (neváženo populační velikostí států). Primární data pocházejí z výběrových šetření a censů. Za každou

Blízkém východě převyšuje 90%. Svým tempem tedy blízkovýchodní „scholarizační exploze“ předběhla vývoj v oblasti daleko pomalejší ekonomiky a vývoj na trhu práce.

Problémy vzdělávacích systémů: hmatatelné selhání režimů

Z objektivního hlediska expertů se hlavní kontury vývoje v oblasti vzdělávání nedají hodnotit jinak než pozitivně. Ze subjektivního hlediska občanů se stav školství jeví jako tragický a dysfunkční. Blízký východ totiž čelí dvěma základním problémům: problému kvality veřejného vzdělávání a problému rostoucích sociálních nerovností v přístupu k odpovídajícímu vzdělávání. Problémy kvality často souvisí s tím, že tempo růstu školství přestalo být krok s dynamickým tempem populačního vývoje. Dále od 80. let 20. stol. z důvodů makroekonomických obtíží klesá počet peněz školství přidělovaných. Jsou podfinancované školy, ale i učitelé, kteří tak ztrácejí motivaci a novými učiteli se stávají nejslabší středoškolsí studenti.

S nízkou kvalitou blízkovýchodního školství pak souvisí stále větší propast s požadavky trhu práce. Školské systémy produkují absolventy, kteří na pracovním trhu nemají moc co nabídnout, což je diskvalifikuje při hledání zaměstnání.

Jedním z kořenů těžkostí v oblasti základního vzdělávání je kromě plíživé podfinancovanosti důraz vlád na rozvoj a podporu středního a zejména vysokého školství. Tam směřuje větší část rozpočtových zdrojů, ačkoliv zde studuje menší část populace. Studenti vesměs přicházejí z řad privilegovaných zástupců středních vrstev, které umí lépe prosadit své zájmy na úkor nižších středních a nižších vrstev. Dnes dokonce Blízkému východu hrozí, že se jeho školství rozpadne na dva vzájemně oddělené světy. První svět bude tvořit velice drahé soukromé vzdělávání pro velmi úzkou majetnou elitu. Druhým světem bude upadající veřejné školství pro chudou většinu populace. Vzdělání se na Blízkém rozhodně nestává prostředkem vzestupné sociální mobility a postupného snižování sociálních nerovností mezi jednotlivými vrstvami. Naopak proměnilo se v nástroj udržování a posilování ostré sociální stratifikace.

Bumerangový efekt náboženské výchovy: islámské obrození

Novodobé blízkovýchodní režimy, i starověké dynastie, se vždy pokoušely ovládnout převládající interpretace islámu a využít je k nejruznějším politickým cílům. Také současné postkoloniální diktatury s odkazy na islám s oblibou prosazují všechno možné: od ekonomické modernizace, povzbuzení pracovitosti, prosazení osvěty o hygieně až po posílení poslušnosti vůči státní moci, snahu zarazit šíření alkoholismu či opoziční terorismus.

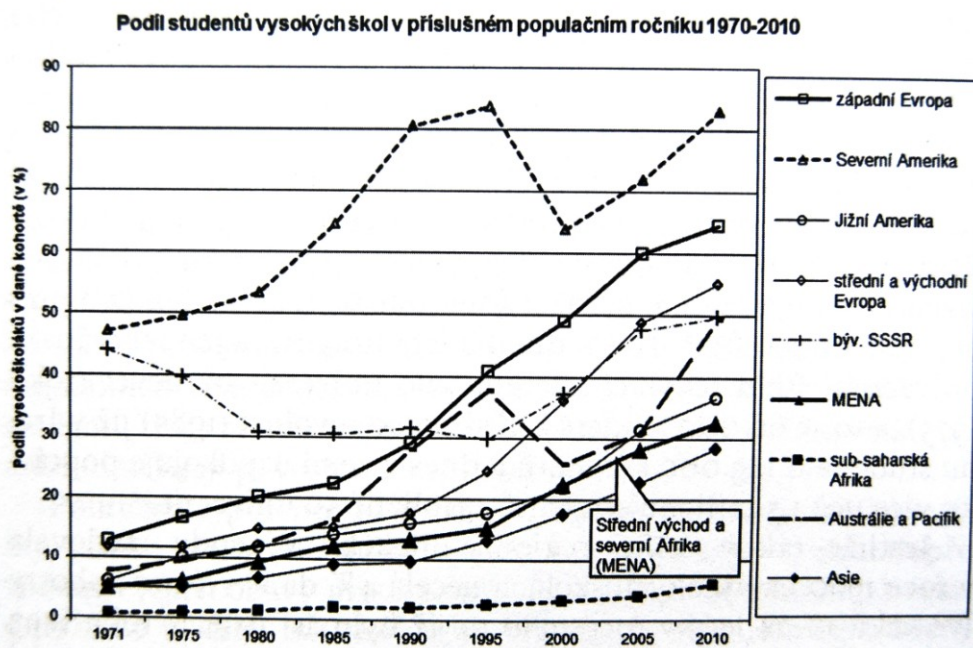
Již od prvních muslimských dynastií podobnou politickou zakázku více či méně spolehlivě plnilo islámské duchovenstvo. Tito ulamá vykonávali roli soudců, právníků, imámů mešit, muezzinů, učitelů v madrasách. Vzdělané duchovenstvo se záhy po vzniku islámu jako modifikovat a ohýbat islámskou etiku, věrouku a právo dle požadavků a momentálních potřeb politické moci. V tomto duchu také ulamá vydávali jak na běžícím páse autoritativní nábožensko-právní stanoviska (fatvá) ke všem významným společensko-politickým událostem. Přitom vždy z obav z možného vnitřního rozvratu společnosti (fitna) duchovenstvo obyvatelstvo nabádalo k účtě k všelijak nedokonalému společenskému zřízení, ačkoliv mohlo vůči bezbožným a nespravedlivým vládcům jako jedině vyhlásit džihád. Stejně tak se snažilo apelovat na vládcy, aby se ve jménu Boha zdrželi alespoň těch největších z neviditelnějších excesů a byli spravedlivější vůči obci věřících.

Duchovenstvo zároveň až do příchodu modernizačních reforem disponovalo praktickým monopolem na náboženskou vzdělávání. A tedy i kontrolou nad mezigeneračním přenosem náboženské tradice a interpretace. Avšak s prudkou postkoloniální modernizací se na Blízkém východě začal psát úplně jiný příběh. Se vznikem centralizovaných států, zrodem státem kontrolovaných masových médií a především zavedením povinné školní docházky dostaly režimy mocný a historicky naprosto bezprecedentní nástroj k prosazení vlastní, a jedině správné verze náboženství. Z centra dirigovaná náboženská výchova se tak jevila jako ideální nástroj řízení populace, jako zaručený prostředek sociální kontroly. Náboženství představuje samostatný předmět v klíčovém formativním věku, kdy lze děti a adolescenty potřebným způsobem manipulovat a formovat.

Tato politika se však nakonec proměnila ve svůj pravý opak. Stát uvolnil síly, které se mu vymkly z rukou. Nezamýšleným důsledkem je současná obroda náboženství i jeho politizace a nástup islamistických hnutí. Stát stimuloval všeobecnou poptávku po náboženství jako takovém, po jeho dalším studiu, po neoficiálních interpretacích. Nábožensky solidně vzdělané generace, začaly být nespokojené s rigidním, nudným a sterilním islámem v podání státní moci. Začaly hledat jiná možná pojetí víry. Stát tak vytvořil poptávku, kterou nadále nedokázal uspokojit a vzniklé vakuum následně vyplnili islamisté různého ražení. Ti začali režimy napadat právě s odkazem na islám.

K masivní politizaci islámu tak nedošlo v žádném případě díky působení středověkého tradičního islámského školství organizovaného na bázi koránských škol a sítě madras, ale díky mohutné expanzi sekulárního školství na západní způsob. Tím autoritářské režimy stvořily příhodnou cílovou skupinu pro propagandu islamistických hnutí, kterou téměř vždy tvoří především modernější a vzdělanější segmenty populace.

Graf 10 Hrubá míra zastoupení vysokoškoláků v populačním ročníku v regionech 1970–2010

Pozn.: Výpočty průměrných měr podílu vysokoškoláků v populačním ročníku za jednotlivé makroregiony (neúplně populací neobsahují stát). Výpočty školou zde rozumíme jako

Bitva o interpretaci islámu: krize tradičních autorit a nová lumpeninteligence

Spolu se vzestupem všeobecné vzdělanosti, kdy si stále více obyvatel neosvojuje jen základní gramotnost, ale studuje také na

středních a vysokých školách, došlo k naprosto nové situaci v postavení tradičních islámských autorit. Ty od sedmdesátých let 20. stol ztrácejí poprvé v historii islámu – a zdá se že nenávratně – dosavadní mnohaletý monopol na výuku a výklad náboženství. V rostoucí míře se totiž musí konfrontovat a soutěžit se stále větším počtem samozvaných laických interpretů islámu. Podkopávání autority tradičních duchovních však nemusí automaticky vést k sekularizaci a úpadku islámu. Ba naopak, zdá se že jde o jeden z hlavních faktorů náboženského oživení, ale také vzestupu islamistů, kteří zaplňují vakuum vzniklé úpadkem prestiže tradičních učenců. Intelektuálové masově produkovaní systémem vyššího sekulárního školství si jednak mohou snadno přečíst Korán a Hadisy sami, aniž by byli odkázáni na ústní zprostředkování tradičními autoritami, jak tomu bylo doposud. A také tak činí a obcházejí tradiční duchovní o kterých se domnívají, že je k ničemu nepotřebují. Dále se domnívají, že disponují dostatečným vzděláním na to, aby tomu dokázali porozumět úplně stejně dobře, ne-li lépe než tradiční učenci. V jádru těchto diskusí stojí sílící přesvědčení moderně vzdělaných laiků o tom, že islám je univerzálním náboženstvím pro všechna geografická místa a historické doby, jen je ho vždy ve změněných situacích nutné zas a znovu adaptovat a permanentně přizpůsobovat. Tradiční duchovní však v tomto směru zaostávají, příliš se zkomprotovali mocí, rezignovali na hledání pravdy a dnešním stále vzdělanějším lidem nemají co říci. Noví islámští intelektuálové se proto domnívají, že mají právo na interpretaci zjevených textů (itťihád). To je opravdové novum a dále to jen podemílá postavení tradičních ulamá.

Idžtihád je základní koncept klasického islámu a znamená samostatný úsudek v situacích kdy Korán ani islámská tradice nedává žádnou jednoznačnou instrukci, jak daný specifický problém řešit. Týkal se vždy nejen náboženských a právních otázek, ale právě také záležitostí bytostně politických. Měl by být založen na solidní znalosti islámu, ale také na jeho věrné a zároveň dostatečně pružné interpretaci. Aby nedošlo ke zkreslení původní boží zvěsti, právo užívat vlastní úsudek bylo s nejvyšší opatrností vždy vyhrazeno jen těm nejerudovanějším právním znalcům. Interpretace islámu se navíc v sunnitském světě uzavřela zhruba v 10. stol spolu s vyprofilováním čtyř hlavních právních škol – hanífovské, šáfiovské, málikovské a hanbalovské, v šiítském islámu jsou brány itťihádu naopak stále otevřené. Poté již dochází jen k dílčím interpretacím.

Jestliže tedy tradiční učenci absolvovali mnohaletý náročný výcvik, současní laičtí vykladači islámu a to včetně islamistů, představují vesměs typické samouky a amatéry. Disponují zpravidla sekulárním vzděláním západního typu: charakteristicky lékaři, učitelé, inženýři, technici nebo přírodovědci, méně často filosofové či humanitně vzdělaní intelektuálové. Ačkoliv jsou hotovi vyjádřit se z hlediska náboženství prakticky k čemukoliv, jejich vyjádření směřují vesměs ve zjednodušování, vulgarizaci islámu, diletantismu. Dochází nikoliv k myšlenkové originalitě, ale spíše k intelektuální sterilitě.

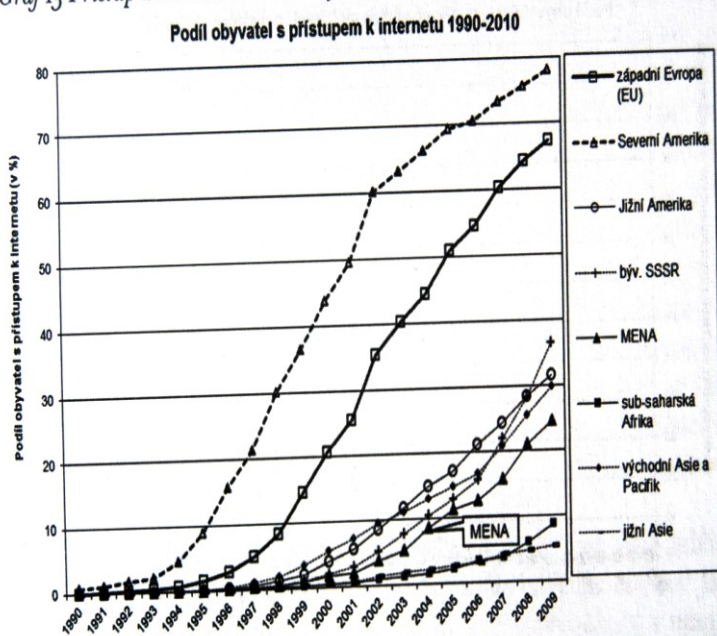
Mediální revoluce

Zrod politické veřejnosti

S historickým odstupem od Evropy zažívá region Blízkého východu v druhé polovině 20. stol svůj vlastní mediální boom. Nedochází zde k postupnému a chronologicky výrazně rozfázovanému nástupu jednotlivých typů médií, který by byl rozložen do několika století, ale prakticky paralelně se zde téměř najednou šíří všechny typy médií. Svou roli přitom hraje fakt, že řada nových médií nevyžaduje gramotné publikum (rádio, televize, biograf). Mediálně tak lze oslovovat a politicky mobilizovat jak gramotné, tak také naprosto ngramotné obyvatelstvo.

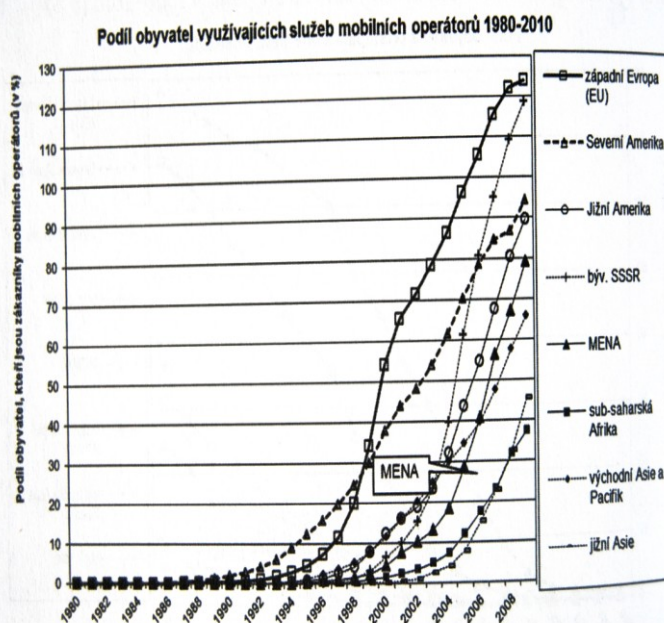
Tento vysoce nerovnoměrný průběh blízkovýchodní modernizace vedl ve srovnání s více harmonickým vývojem Západu k daleko rychlejšímu růstu nových kariérních a konzumních aspirací zdejšího obyvatelstva, které však nebylo možné vesměs uspokojit. Aspirace obyvatelstva zde v kontextu rychlé mediální revoluce, která však není provázána srovnatelnou revolucí průmyslovou, jak tomu bylo v Evropě, rostou podstatně rychleji než nabídka ekonomických příležitostí. To ústí ve frustraci a politickou radikalizaci. Ke vzniku politicky mobilizovaných mas zde tedy došlo daleko rychleji než na Západě a také podstatně dříve než se stačily začít formovat politické instituce umožňující nespojené masy integrovat. Vývoj médií tak předběhl vývoj systému ekonomického a také politického. Islám nikdy neznal ostré dělení mezi duchovenstvem a laiky. Autorita právních, soudních a náboženských expertů (ulamá) byla vždy především lokálně zakofeněná. Vycházela ze sepětí s komunitou, ať již na úrovni městské čtvrti, kmene nebo venkovské obce. Nevěřala z členství v žádné organizaci jako v případě katolické církve, ale odvíjela se od konsensu lidí v dané komunitě stran toho, že je daný jedinec dostatečně zbožný a zná něco, co ostatní pokládají za důležité, je dobrým učitelem a dokáže s leccím moudře poradit. V islámu vedle sebe navíc vždy koexistovalo množství různých právních škol, otevřené nesouhlasné disputace různých náboženských učitelů nebyly výjimkou a nábožensko-právní dobrozdání (fatwa) k dané otázce se zcela typicky mohla nejen lišit, ale

Graf 13 Přístup k internetu ve světových makroregionech 1990–2010 (v %)

Pozn.: Statistika udává počet obyvatel s přístupem k síti internet na 100 obyvatel
Zdroj dat: World Bank Development Indicators.

Graf 14 Rozšíření mobilních telefonů ve světových makroregionech 1980–2010 (v %)

Zdroj dat: World Bank Development Indicators.

být také v ostrém rozporu. Moderní média jen dále otevírají prostor tradičně otevřené a čtrnáct století probíhající diskuze. Jen poskytují novou platformu pro pokračování starých debat.

Náboženské obrození a eroze tradičních autorit

Jestliže duchovním může být odjakživa každý, kdo má díky své erudici přirozenou autoritu svých věřících, internet udělal z každého potenciálního muftího, protože všem, kdo zároveň ovládají spisovnou arabštinu, zpřístupnil základní texty i čtrnáct století vytvářenou tradici. Umožnil tak každému zapojit se do promyšlené a interpretací islámu, mluvit za náboženství a vydávat fatwy. Expanze vzdělávacích systémů, médií a trhu s náboženskými idejemi tak stvořila zcela nové publikum, novou třídu vzájemně si konkurujících interpretů, masově zpřístupnila základní texty a dala tak vzniknout uvědomělé a reflexivní religiozitě. Víru v tomto pojetí již nelze jen neproblematicky přejímat od předchozích generací, ale každý muslim si ji musí aktivně vytvářet, zdůvodňovat a pracovně osvojovat. Každý si tak aktivně osvojuje a konstruuje své vlastní pojetí islámu. Dochází k explozi nejrůznějších názorů na to, co je to vlastně islám, přičemž tradiční duchovní se v tomto intelektuálním kvasu ocitají viditelně na druhé koleji.

Nová média tak vedou ke zdánlivě paradoxnímu vývoji. Na jedné straně způsobují pád tradičních náboženských autorit, na straně druhé stimulují náboženské obrození. Spory o interpretaci islámu se demokratizují, účastní se jich stále více lidí vlastními výklady, také si zároveň na trhu idejí za široké nabídky nejrůznějších interpretací svobodně vybírají ty, které nejvíce vyhovují jejich situaci, společenskému postavení a problémům, kterým v každodenním životě čelí. Rostoucí roznorodost interpretací islámu je do značné míry důsledkem prostého faktu, že se diskuse díky expanzi vzdělání a elektronických médií nově účastní stále více rozdílných lidí nejrůznějšího sociálního, politického a kulturního zázemí. Zejména internet je chápán jako demokratické veřejné fórum. Smazává politické a ekonomické nerovnosti mezi různými islámskými skupinami, slovo každého zde váží stejně.

Noví islámští intelektuálové představují vysokoškolsky vzdělané lidi, kteří jsou však frustrováni neúspěšnou modernizací svých zemí. Ve věcech víry jde o typické samouky, kteří prezentují svůj vlastní nezávislý pohled na věc.

Modernizace vedoucí k posílení víry

Modernizace převážně muslimských blízkovýchodních zemí alespoň prozatím nevedla k sekularizaci zdejších obyvatel a společností. Naopak zde přispěla k posílení náboženské víry. Rostoucí pluralizace, provázená nárůstem kontaktů mezi odlišnými lidmi s nejrůznějšími náhledy na otázku náboženství byla v moderní době umožněna urbanizací, růstem vzdělanosti, geografickou i sociální mobilitou, mezinárodní migrací, šířením volného trhu, ale právě také expanzí médií. Zatímco po většinu dějin žila většina lidí v kulturně jednotném a nábožensky integrovaném prostředí, dnes je naopak většina nucena k permanentní konfrontaci s jinakostí a s kulturní cizostí. Aktivní snaha o hledání jistot je vlastní teprve modernímu člověku. Člověk tradiční nebyl znejistován neustálou nutností volby z nadbytku různých možností, jeho život neprovázela úzkost z hrozící ztráty smyslu života, nečelil permanentnímu zpochybňování svých hodnot k nimž se upínal. Vystupňovaná individualita znamená, že se jedinec osvobozuje z pevných pout rodiny, kmene, klanu, kasty, stavu nebo vesnice. Oproti tradiční společnosti není většina lidí od svého narození až do smrti pevně začleněná v dané komunitě. Odvrácenou stranou svobody je však odcizení a tíživá touha někam patřit. Část jedinců a skupin může pociťovat strach a dezorientaci z bezbřehé svobody a zvolit úprk ke skupinám, jenž jim nabídnou pevná pravidla, jistoty a pocit sociální příslušnosti. Takto vypjatá situace „v co věřit?“, ústí ve škálu reakcí. Od totální tolerance a kraního nihilismu na straně jedné až po vypjatý fanatismus způsobený zoufalou touhou po jistotách a pravdě, nezpochybnitelných hodnotách, jasném smyslu života a jednoznačných návodech jak žít.

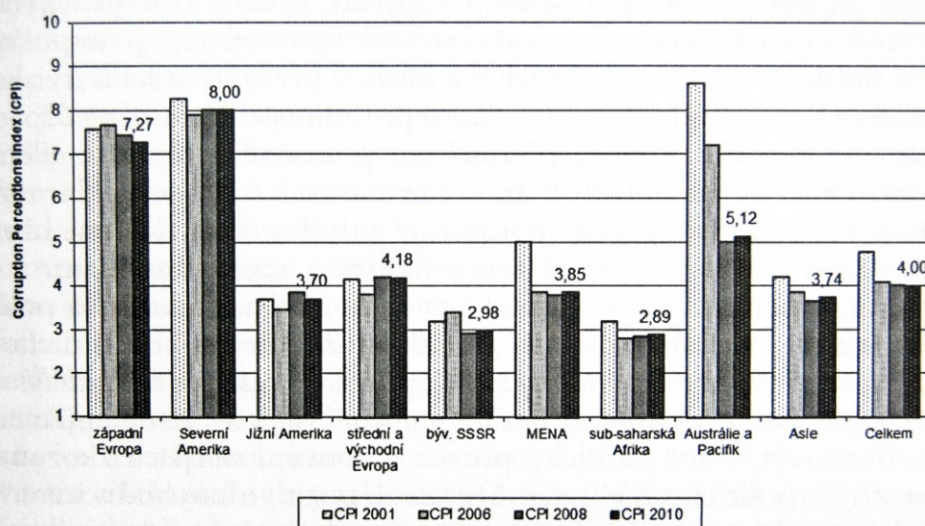
Chronická krize blízkovýchodní politiky

Diskreditace diktátorů a moralizující náboj islámu

Blízkovýchodní autoritář (sekulární diktátoři, liberální či konzervativní monarchové) jsou obyvatelstvem všeobecně vnímány jako zkorumpovaní, nespravedliví a bezbožní tyrané. Také pohledem objektivních společenských metod (např. index míry korupce, či míry svobody a demokracie) jde nejen o nejzkorumpovanější, ale zároveň vesměs i o nejotřesnější diktatury světa, mírou represí srovnatelné snad jen s Kubou, Severní Koreou nebo Běloruskem. Jedním z periodicky se prosazujícím vysvětlení vlády neschopných a zkažených diktátorů, se kterým dnes operuje také politický islám, je tedy údajně plíživé odpadlictví muslimských elit, ale i celých společností, od „přímé stezky“ islámu. Jestliže se svět v klasickém bipolárním pojetí islámu vždy rozpadal na dvě části, Dár al-islám (Příbytek islámu) a Dár al-harb (Příbytek války), dnes pod vlivem okolností a se zárukou v srdci islamisté přicházejí s třetí kategorií, již je Dár al-kufr (Území nevíry) kde většinou žijí nominální a pokrytečtí muslimové. Tato novodobá

Graf 15 Vnímání korupce ve světových makroregionech (2001–2010)

Míra percepce korupce v makro-regionech světa v letech 2001–2010

Pozn.: Index vnímání korupce (CPI) nabývá hodnot 10 (země prakticky bez korupce) až 1 (velmi zkorumpovaná země), vlastní výpočty aritmetických průměrů za vybrané roky a makroregiony (průměrné hodnoty makroregionů nejsou váženy dle populační velikosti jednotlivých států).⁵

Zdroj dat: Transparency International (www.transparency.cz).

inovace implikuje, že již není ani tak zapotřebí islamizovat dosud neislámské oblasti světa (Dár al-harb), ale muslimové by si měli především zamést před vlastními praghy. Tedy reislamizovat vlastní blízkovýchodní společnosti a napravit zdejší mocenské elity. Řešením všech problémů nabízeným islamisty je tak důsledný návrat všech zúčastněných k víře a přísné islámské morálce. Vzájemně se pak islamisté liší jen v tom, zda se domnívají, že morálně degenerovaly pouze úzké politické elity, nebo i celá většinová muslimská společnost. A také v tom, zda se má náprava dosáhnout revolučním svržením bezbožných vládců, rozpoutáním teroru, sektářsky laděným odchodem a izolací od většinové společnosti nebo nenásilnou a trpělivou misijní a charitativní činností zacílenou na mravní

obrodu zkažené společnosti.

Umírněnost charakteristická postupnou reislamizací společnosti zdola je dnes patrně převládající přístup naprosté většiny islamistických skupin. Z jejich okrajových frakcí se však často odštěpují nespokojení radikálové preferující rychlé a násilné převzetí moci a reislamizaci shora. V doktríně hlavního proudu islamistů není Západ předmětem prioritního zájmu a cílem konfrontace či reislamizace. Spolehlivě se však stává sekundárním nepřítelem všude tam, kde podporuje a drží u moci zkažené blízkovýchodní diktátory, kteří jsou primárním nepřítelem hnutí.

Volání po morálně čistém vůdci a dalších nezkorumpovaných funkcionářích kteří by nahradili současné zkompromitované činovníky státních institucí, může být atraktivní pro široké vrstvy muslimských populací. Častý je pak názor že se nedostatečně zbožní lidé nehodí pro výkon veřejných funkcí. Osobní zbožnost se tak zdá být příslibem, či dokonce zárukou morálky vůdců, které se dnes zoufale nedostává a její absence je identifikována téměř jako hlavní příčina všech problémů. Ideologie islamismu je navíc svým důrazem na morálku a její obrodu poměrně intelektuálně nenáročná a masově přístupná. Ve své dostatečně mlhavě formulované alternativě totiž nabízí velmi jednoduchá řešení široké palety často velmi složitých problémů.

Postislamismus

Dále je zapotřebí vidět, že se v mezích, podle některých náznaků, obnosil i politický islám. Ten se přes všechno původní sebevědomí a dynamiku nedokázal skoro nikde chopit moci, nebo alespoň přesvědčit většinu obyvatelstva o tom, že je skutečnou alternativou vůči nacionalismu a všem dalším sekulárním ideologiím. Svou roli při nástupu postislamismu hraje diskreditace íránského revolučního režimu. Ten dnes není spolu s islamistickým Súdánem a už vůbec ne s kdysi talibánským Afghánistánem, chápán jak bůhvíjak přitažlivá alternativa. Ba právě naopak, jde spíše o odstrašující černou múru v očích veřejnosti, ale i samotných islamistů hlavního proudu. To už je snad jako přitažlivější model rozvoje chápána ekonomicky rostoucí Čína nebo kulturně bližší a ekonomicky stále úspěšnější Turecko, vedené umírněnými islamisty. Dále se v řadě zemí islamistické ideologie zkompromitovaly kooptací svých představitelů do vlád, ale také terorismem radikálních frakcí v Egyptě, Alžírsku a jinde. Dost možná přichází éra, ve které budou islamisté hrát roli jen jedné z vícero hlavních politických sil, přičemž jejich aktivity budou kombinovat politiku na způsob standardních evropských křesťanských stran spolu s volně přidruženými charitativními a vzdělávacími aktivitami na lokální úrovni.

Terorismus – pokračování politiky jinými prostředky

Důsledkem dlouhodobých represí započatých kolonialismem a pokračujících vládou autoritářů je zablokování rozvoje politické kultury založené na diskusi, toleranci, kompromisu, participaci, občanské zodpovědnosti či demokracii. Autoritářská politická kultura a tendence k politickému násilí u všech zúčastněných (vláda i opozice) tak není důsledkem vlastností islámu, ale spíše novověké politiky. Jakákoliv opozice je i dnes vykazována do ilegality, utajení a konspirace. Často sahá k přímé akci a násilí jako jedinému možnému způsobu politické participace a prosazování společenské změny. Terorismus se stává pokračováním politiky jinými prostředky. Vztah mezi mírou represí v daném státě a sklonem islamistů k násilí naznačují statistiky. Stejně tak i případové studie komparující represivnost jednotlivých režimů. Ty vesměs konstatují, že například politický islám v Malajsii, Turecku nebo Bosně je dnes daleko tolerantnější a umírněnější než ve většině arabských zemí, protože se mohl rozvíjet ve svobodném prostředí. Něco obdobného platí i uvnitř samotného arabského světa. Například ve svobodnějším Jordánsku nebo Maroku, kde je hlavní proud politického islámu postupně kooptován do vlád i parlamentů, prakticky nedochází k teroristickým útokům ze strany islamistů. Naopak daleko represivnější Egypt nebo Saúdská Arábie dlouhodobě generují zástupy militantů.

Další případové studie se zaměřují na vývoj islamismu v čase, v závislosti na proměnlivé míře represí daného státu. Například v Egyptě se za jednotlivých prezidentů výrazně proměňuje postoj různých generací Muslimských bratří k násilí a demokracii, a to v závislosti jak jsou represivním aparátem mučení, kriminalizováni a vyháněni do podzemí. Násilí militantů naopak diskredituje hlavní proud islamistů a pomáhá legitimizovat režimy, které využili americké války s terorem k potlačení umírněné islamistické opozice.

Srovnání blízkovýchodního a evropského politického konfliktu

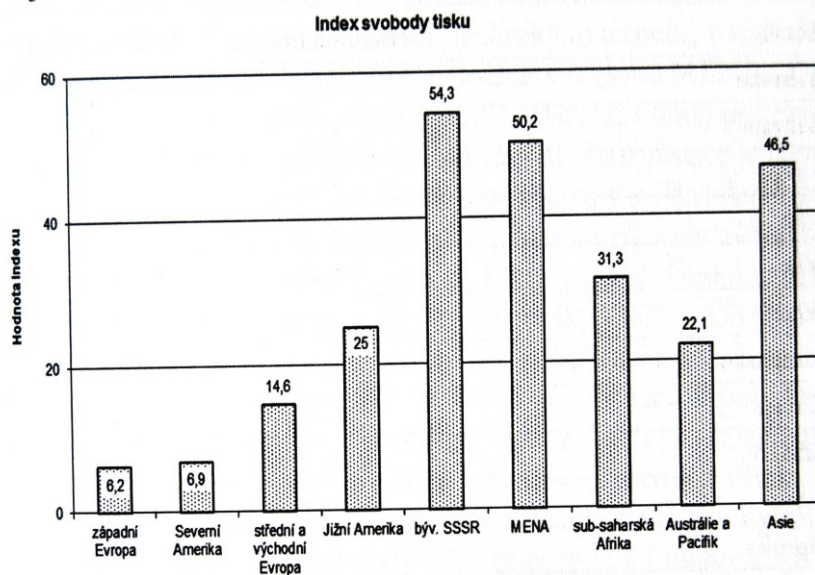
Protichůdné zájmy vyplývající z nerovné distribuce mocenských pozic mezi jednotlivé skupiny nemusí být zdaleka vždy a všemi uvědomované a verbalizované.

Konflikt je pak přítomen pouze jako potenciální možnost. K otevřenému konfliktu dochází tehdy, jsou-li společné zájmy uvědomované dostatečně velkým množstvím vzájemně organizovaných lidí. Konflikty navíc jen někdy uvrhnou společnost na hranu občanské války, nebo revoluce. Prosadily se totiž postupně mechanismy, které uměnšily násilnost konfliktu protichůdných mocenských tříd.

Ve hře byla především **a) pluralita konfliktu**. V některých evropských zemích 19.stol se totiž konflikt mezi vlastníky a dělníky v továrně zrcadlově překlápěl do konfliktu mezi politickou elitou a třídou politicky vylučovaných. Ekonomické a politické elity tehdy splyvaly, zatímco zbytek populace byl marginalizován. Postupně se v Evropě také zvýšila **b) sociální mobilita**. Jak mobilita vertikální, tedy výměna mezi vládnoucími a ovládanými, a také mobilita horizontální, například migrace do měst, stěhování do jiných regionů, ale také do zahraničí.

Všichni zúčastnění se v Evropě postupně mohli **c) veřejně organizovat** v legitimních zájmových organizacích, aktéři mohli veřejně manifestovat své zájmy. A hlavně postupně disponovali stále širší paletou prostředků prosazování svých zájmů. Namísto snahy všechny konflikty za každou cenu potlačit se prosazuje úsilí o jejich **d) regulaci** s pomocí společně vyjednaných pravidel.

Graf 12 Míra svobody tisku ve světových makroregionech 2010

Pozn.: Vlastní výpočty aritmetických průměrů (neváženo populační velikostí zemí). Hodnota indexu pro každou zemi je každoročně určená panelem expertů organizace Reportéři bez hranic podle standardní sady kritérií (např. počet vězněných či usmrčených novinářů, stav legislativy regulující tisk). V roce 2010 nabývala rozsahu od 0 (Finsko, Island) až po 105 (Severní Korea, Eritrea).

Zdroj: Reporters without Borders. World Press Freedom Index 2010 (www.rsf.org).

Dosavadní vývoj politického konfliktu na Blízkém východě je zatím v ostrém rozporu s výše nastíněným dlouhodobým vývojem západní Evropy. Arabská politika dosud až příliš věrně ilustruje všechny hlavní mechanismy, které neomylně vedou k vyostření intenzity i násilí konfliktů mezi vládoucími a ovládanými.

O **a) pluralizaci konfliktu** nemůže být řeč. Co se týče elit, jde vždy o tytéž spřízněné rodiny, skupiny či klany. Všem zbývajícím náboženským či etnickým skupinám, regionům, kmenům a klanům je společné to, že jsou naopak z veškerých dominantních pozic ve všech sférách vyloučeny. Mocenská struktura blízkovýchodních diktatur tak dlouhodobě generuje smrtící nevráživost mezi různými kmenovými či náboženskými skupinami. Neodehrává se proto velké množství menších konfliktů řady různých protichůdných zájmových skupin jejichž efekt by se v součtu tlumil. Namísto mechanismu vyvažování dochází k načítání v jeden dominantní konflikt. Společnost je rozštěpena na dva hlavní zneprátené tábory a napětí a nevráživost mezi nimi se dlouhodobě kumuluje.

Blízký východ stále více připomíná **b) mobilně velmi silně uzavřenou společnost**. Politické elity, které se chopily vlády po získání nezávislosti, jsou dosud po mnoha desetiletích stále u moci. Mocenská elita se zabetonovala ve svých pozicích, kdo není součástí úzké klanové skupiny nemá žádnou šanci zaujmout jakékoliv mocenské pozice.

Na Blízkém východě dosud chybějí **c) politické možnosti pro legální a legitimní organizování opozice**. Ačkoliv již existují sociální a technické předpoklady vzniku a šíření opozičních nálad (např. expanze vzdělání, komunikačních prostředků a médií). Na Blízkém východě se tak v posledních desetiletích rychle zrodily po všech stránkách moderní společnosti. Těm však dosud vládou vysoce archaické, represivní a neparticipativní politické systémy. Tempo politické institucionalizace, která by dokázala konstruktivně začlenit nově se rodící politické aktéry a vytvářet podmínky pro nenásilné řešení množících se zájmových konfliktů, výrazně zaostává za rychlým tempem všeobecné politické mobilizace.

S tím souvisí přetrvávající snaha blízkovýchodních režimů jakékoliv **d) konflikty násilně potlačovat** na úkor jejich řízení, zmírňování a moderování. Riziko prohry mocenské elity se v tomto systému zdá být maximálně vysoké. Neexistuje totiž žádná alternativa mezi udržením absolutní moci, nebo naopak její totální ztrátou provázenou vysoce pravděpodobnou fyzickou eliminací elity a její nejbližší klientely.

Odolnost regionu vůči rebeliím

Jak je možné že se téměř žádné zemi regionu až do Arabského jara oproti všem dosavadním předpovědím nepropadly do chaosu revolucí a občanských válek? Je to díky roli externích faktorů intervenujících intenzivně do blízkovýchodního politického konfliktu. Jde především o dlouhodobou podporu diktatur ze strany USA a EU. Dále se někteří autoritáři těší příjmům z obrovského ropného bohatství, které uchvátíli. To v kombinaci s napojením na světové trhy umožňuje vybudovat historicky bezprecedentní represivní bezpečnostní aparát. A také dočasně si kupovat loajalitu podřízených populací.

V důsledku pádu diktatury (jako při arabském jaru) se státy mohou zhroutit. Pod státními strukturami totiž neexistuje žádná občanská společnost a vlastně ani žádný národ. Tato situace se dá nazvat **paradoxem slabého státu a silného režimu**. Kdykoliv na Blízkém východě zavládne chaos, lidé se přestanou obracet ke své státní příslušnosti (irácké, syrské), ale k mnohem starší identitě – šíitské, sunnitské, kurdské a arabské. Samuel Huntington kdysi pravil: „v rozvojových zemích není až tak důležitý druh vlády – komunistická, kapitalistická, demokratická, autoritativní – ale spíše úroveň jejího fungování. A v dnešní době od Libye až po Irák a Sýrii sledujeme absenci jakéhokoliv řádu. Demokraticky zvolená vláda v kolabujícím státě je k ničemu, protože se jí drolí aparát, jímž by demokratický program uváděla v život. Zavádění demokracie je minimálně stejně důležité jako budování funkčního státu. Obyvatelé trápí spíše absence bezpečí než nedostatek demokracie. Nevymahatelnost práva se totiž projevuje v běžném životě.

Hledání obětních beránků jako ventil frustrací

Kdo za to může?

Zdiskreditované a neúspěšné blízkovýchodní režimy přicházejí o poslední zbytky legitimacy a podpory obyvatelstva se tedy s pomocí propagandy, s pomocí kontroly cenzurovaných médií a mnohdy s pomocí ne zcela nezávislé justice snaží zaměnit a přehlušit neustále se vkrádající otázku „kde jsme udělali chybu?“ Místo toho se sugestivně a pokud možno hlasitě ptají: „kdo nám to způsobil?“ V takto formované společenské atmosféře, typické pro nesvobodné a uzavřené společnosti, se neobyčejně dobře daří fámám a konspiračním teoriím hledajícím – a také neomylně nacházejícím – nejrozmanitější náhradní viníky všech současných problémů, za něž ve skutečnosti nesou hlavní zodpovědnost zkorumpované mocenské elity. Dnešním hitem se stalo osočování evropského (hlavně francouzského a anglického), a následně amerického kolonialismu a imperialismu. V atmosféře, kdy se antiamerikanismus dokonale zabydlel ve slovníku a způsobu myšlení všech blízkovýchodních ideologických proudů, hnutí a skupin, zdaleka tedy nejde jen o téma islamistů, mohou na jeho strunu o to snáze hrát i blízkovýchodní režimy a přeměřovat tak nahromaděný hněv a nespokojenost vlastních populací na Spojené státy.

Kromě raketové rostoucího antiamerikanismu v regionu, zažívá svůj boom také antisemitismus.

Kromě masmédií režimům pomáhá popularizovat a prosazovat sebepojetí muslimů jako věčné oběti nejrůznějších vnitřních a vnějších nepřátel také centralizovaný státní vzdělávací systém s národně unifikovaným kurikulem a učebnicemi. Celé generace se tak stávají cílem režimní propagandy, která se snaží popularizovat onu otázku „kdo nám to způsobil?“ Dobrodružný příběh proroka Mohameda a jeho věrných druhů v pojetí učebnic náboženské výchovy všech zemí regionu praví, že dobří, mírumilovní a poctiví muslimové se museli mít od samých počátků na pozoru před útoky celé řady proradných protivníků, například modlářů z Mekky, židovských zrádců z Mediny nebo agresivních a divokých kmenů Arabského poloostrova. Tento příběh pak slouží jako prototyp k analogickému vysvětlení celé dlouhé historie, jako jsou křížácké výpravy, mongolské vpády, evropský kolonialismus nebo nejrůznější zrádci a odpadlíci z vlastních řad. Ale stejně tak také k vysvětlování událostí ze žhavé současnosti, kdy se operuje s židovským sionismem či americkým imperialismem.

Vídíme tedy jak se školní vzdělávací systémy autoritářských režimů v myslích a imaginaci každé další generace snaží rozehrát širokou škálu i zcela vykonstruovaných a smyšlených konfliktů a popularizovat povědomí o nejrůznějších nepřátelích, hrozbách a konspiracích. Tím se sugeruje sebepojetí muslimů jako oběti různě motivovaných čachrů mocných protivníků. S odkazy na tato protiventství pak mohou autoritáři pohodlně vysvětlovat vlastní pochybení přičemž zároveň přeměřují nahromaděnou kritiku, frustrace a agresi na zástupný, náhradní cíl.

Politika strachu aneb každý diktátor si hýčká svého teroristu

Slabé vlády, které svou moc nemohou odvodit z demokratických voleb a vůle občanů, ani ji nemohou ospravedlnit vykázanými ekonomickými úspěchy či přesvědčivým sociálním zaopatřením svých obyvatel, se alespoň stylizují do role nepostradatelných ochránců většiny populace před neustále hrozícím bésněním menšiny islámských radikálů. Permanentní hrozba vnitřního nepřitele pomáhá tomu, aby se zděšené obyvatelstvo zas a znovu semklo kolem autoritářských režimů, které jsou již jinak politiky zdiskreditované, ideologicky naprosto vyhořelé a ekonomicky zkrachovalé. Takováto vládní politika strachu je založena na neustálém podněcování a udržování určité minimální hladiny islamistického násilí namířeného nejen proti představitelům režimu (tzv vertikální

terorismus), ale pokud možno proti bezbranné většinové společnosti (terorismus horizontální). Státní teror represivních režimů a terorismus militantních frakcí neustále se odštěpujících z hlavního proudu opozičního islamistického hnutí, např. muslimského bratrstva, se tak vzájemně potřebují a posilují. Jeden bez druhého by totiž nemohli nikdy dosáhnout takového vlivu na společnost. Právě terorismus se pro část z opozičně naladěných aktivistů stává pokračováním politiky jinými prostředky. Přidávají se do tábora nekompromisních militantů, protože se jim politické násilí jeví jako poslední alespoň trochu efektivní možnost ovlivňování veřejného dění. Zdá se tedy, že arabské režimy mají přesně takovou opozici, jakou si zaslouží, protože politické metody opozice jsou daleko spíše než náboženstvím, kulturou či ideologií určovány politickými metodami těch u moci.

Nejnovějším blízkovýchodním hitem je globální válka proti terorismu vyhlášená Spojenými státy po 1. září 2001. Ta nově umožňuje nejen Rusku, středoasijským autoritářům nebo Číně, ale také blízkovýchodním diktaturám všeho druhu naprosto masivní porušování lidských práv, které by se před 11. zářím setkalo s daleko tvrdší kritikou ze strany domácího obyvatelstva a mohutným odporem mezinárodního společenství.

Diktátoři jako krizoví manažeři vnitřních konfliktů

Konflikty s vnitřním i vnějším nepřítelem přispívají k soudržnosti velkých i malých skupin. Ustavují či posilují skupinovou identitu, posilují vazby mezi jejími členy, upevňují stávající vnitřní politickou strukturu i vědomí vnějších hranic skupiny. S touto konfliktní alchymii dovedně manipulují také blízkovýchodní diktátoři čelící permanentní krizi legitimacy vlastní moci. Snaží se tak semknout rozdělený národ, zajistit si jeho podporu, potlačit své domácí kritiky, odvést pozornost od svých neúspěchů, přesměrovat kumulující se frustrace a agrese na zástupné cíle a průběžně tak uvolňovat nebezpečné napětí ve společnosti. To vše s cílem zajistit vnitrostranickou stabilitu a uchovat svou moc. Ačkoliv se tedy dlouhá řada blízkovýchodních konfliktů s vnitřními i vnějšími protivníky může na první pohled jevit jako vysoce iracionální jednání, jako projev choré mysli nevyzpytatelných diktátorů či davového šílenství primitivní arabské ulice, tyto střety jsou vždy vysoce funkční. Avšak nikoliv z hlediska celospolečenského, nýbrž především z hlediska stávajících autoritářských režimů.

Pojistné ventily přitom mohou vystupovat ve dvou odlišných podobách: a) konflikty a nahromaděná agresivita mohou být čas od času **přesměrovány na náhradní cíl**, tedy nikoliv na skutečný zdroj napětí (antisemitismus, antisionismus, antiamerikanismus, rozdmýchávání xenofobie vůči tuzemským etnickým, názorovým a náboženským menšinám), b) účinné redukce napětí a odlehčení tenzí také může být dosahováno **náhradními prostředky**, nikoliv jen přímým či přeneseným konfliktem (politická satira, dvojznačné vtipy, pálení vlajek, karikatury, zesměšňování holokaustu).

Dalším klasickým manévrem je panovnický mechanismus rozděl a panuj, kterému se dnes nebývale daří na Blízkém východě. Ten zde místně využívá odvěkých tenzí mezi jednotlivými kmeny, etnickými či konfesijními skupinami. Vládci se následně stylizují do nepostradatelných ochránců sociálního smíru, nebo ochránců práv náboženských a etnických menšin.

Závislost na neustálém vyvolávání nerealistických konfliktů a upouštění přebytných tenzí je však vždy jen řešením dočasným. Bez jakékoliv záruky, že nakonec nedojde k nekontrolovanému výbuchu naakumulovaného napětí. Namířený proti skutečné příčině frustrací, tedy autoritářským režimům samotným. Zatímco realistický konflikt je prostředek k dosažení určitého cíle, nerealistický konflikt je cílem sám o sobě. Realistický konflikt se manifestuje především v otevřených a demokratických společnostech. Umožňuje přizpůsobování jednotlivých stran sporů, vyjednávání nových společných norem, dosahování kompromisů a obnovování sociální rovnováhy. Díky snaze o efektivní obranu svých protichůdných zájmů jsou nuceni spolupracovat s ostatními.

Oproti tomu nerealistický konflikt je typický svou nenasytností, žádné řešení ho trvale neukončí, vždy si hledá další cíle, na kterých se vybíjí nahromaděná agresivita. V rigidních blízkovýchodních autoritářských systémech jsou realistické konflikty důsledně potlačovány. Jeví pak tendenci dlouhodobě ušít v jeden klíčový a dominantní střet. Předpoklad nebezpečnosti takového konfliktu se potvrzuje v momentě, kdy probíhá nekontrolovatelný a silný výbuch dlouhodobě hromaděných frustrací, jak jsme měli možnost vidět v období arabského jara v roce 2011 od Tuniska až po Jemen.

Tab. 7 Úroveň politických práv a občanských svobod v zemích MENA

Země	70. léta 20. stol.	80. léta 20. stol.	90. léta 20. stol.	2000–2008	2008
Alžírsko	6,1	5,9	5,7	5,5	5,5
Bahrajn	5,0	5,0	6,1	5,2	5,0
Egypt	5,1	4,6	5,7	5,7	5,5
Írán	5,6	5,5	6,2	6,0	6,0
Irák	6,9	6,8	7	6,3	6,0

Země	70. léta 20. stol.	80. léta 20. stol.	90. léta 20. stol.	2000–2008	2008
Izrael	2,4	2,0	2,0	1,8	1,5
Jordánsko	6,0	5,5	4,1	4,6	5,0
Kuvajt	4,3	4,8	5,2	4,2	4,0
Libanon	3,1	4,7	5,4	5,1	4,5
Libye	6,5	6,2	7,0	7,0	7,0
Maroko	4,5	4,4	4,9	4,7	4,5
Omán	6,3	6,0	6,0	5,5	5,5
Palestina	-	-	5,5	5,5	5,5
Katar	5,3	5,1	6,4	5,7	5,5
Saúdská Arábie	6,0	6,4	6,9	6,8	6,5
Súdán	5,8	5,2	7,0	7,0	7,0
Sýrie	6,3	6,4	7,0	6,8	6,5
Tunisko	5,5	5,1	5,4	5,6	6,0
Turecko	2,7	3,7	4,1	3,4	3,0
Spojené arab- ské emiráty	5,4	5,1	5,6	5,7	5,5
Severní Jemen	5,0	5,2	-	-	-
Jižní Jemen	6,9	6,6	-	-	-
Jemen	-	-	5,4	5,2	5,0

Pozn.: Index Freedom House nabývá hodnot 1 (demokratická a svobodná země) až 7 (nesvobodná země), vlastní výpočty aritmetických průměrů za jednotlivé dekády.
Zdroj: Freedom House.